

Folkeholdet på de fynske herregårde omkring år 1800

Af *Lotte Dombrowsky*

Besidderen af grevskabet Gyldensteen rettede i 1836 en forespørgsel til danske kancelli. Han ønskede at vide, om han virkelig blev nødt til at lade sine jægere, kuske, rideknægte og andre tjenestefolk udstyre med liberi i de farver, snit og tilbehør, som var befalet for danske grever, så snart han med følge satte foden på dansk grund. Greven betragtede sine lauenborgske besiddelser som sit egentlige faste opholdssted, idet han og hans familie kun undtagelsesvis og for kort tid ad gangen slog sig ned på kongerisk område på det gyldensteenske grevskab. Ganske vist skulle en adelsmand af hans format strække sig til det yderste for at være det kongelige hof i København værdigt, men var det dog trods alt nødvendigt med nye livrées til følget efter dansk skik for så korte besøg?

Svaret kom uden tøven fra kancelliet, der ikke gav dispensation i denne slags spørgsmål: Greven havde at efterleve forordningerne, – aldeles som han måtte underkaste sig enhver anden af rigets love, sålænge han opholdt sig i kongeriget, hed det.¹

Brevvekslingen er et minde fra en epoke, hvor adelige familier i deres palæer, på deres slotte eller herreborge pligtmæssigt måtte leve op til den standard, som krævedes, hvis man ville opholde sig i den enevældige monarks nærhed. Undertiden vrimlede det med livré-klædte personer i den endnu større vrimmel af tjenestegørende folk omkring et herskab. Der var taffeldækkere, musikanter, forridere, stribevis af lakajer osv; en større adelig landhusholdning kunne snart komme til at ligne den kongelige hofholdning om end i noget formindsket udgave.

Der var knyttet forbavsende mange og vidt forskellige personer til en hovedgård eller et greveligt slot, men hver og en havde, som et lille hjul i et indviklet maskineri, sin bestemte plads og funktion.

Under det sammenfattende begreb »folkeholdet« optrådte der elementer, som kunne have endog meget lidt til fælles. For eksempel var det langt

fra alle, der stod i et egentligt underdanigheds – eller tyendeforhold til herskabet; der var udpræget social og kulturel lagdeling indenfor den store stab.

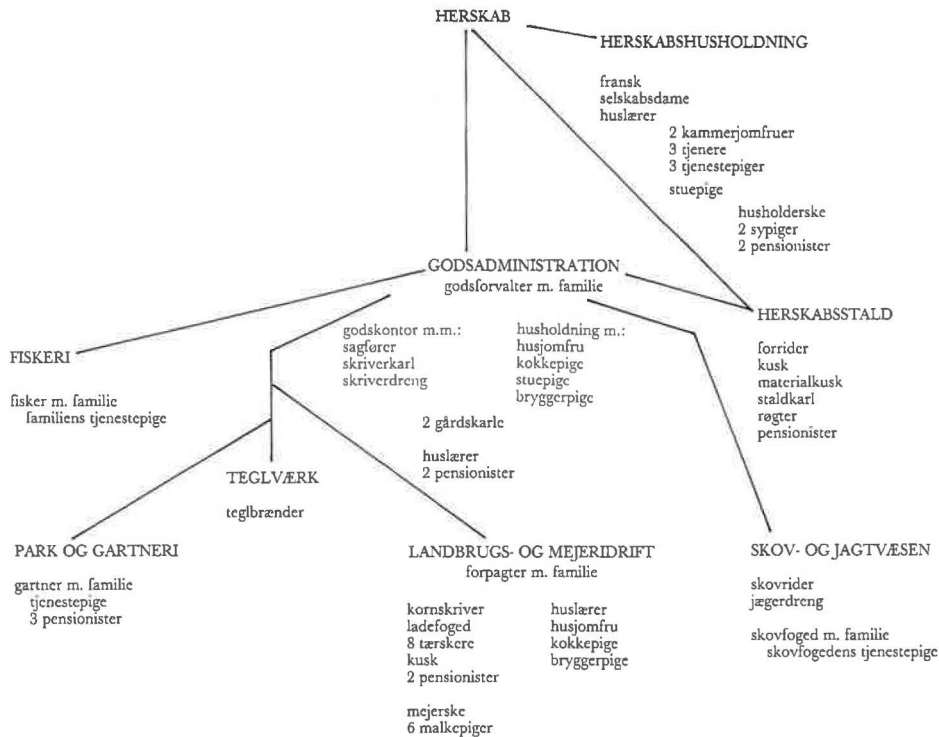
Skitsen (nr. 1) viser strukturen i folkeholdet og administrationen på Gyldensteen slot og nærmeste omgivelser. Selv om greven i 1830'erne havde problemer med de rigtige liberier til domestikkerne, så fremgår det, at forholdene i det mindste omkring 1800 var temmelig »moderate« som slotshusholdning betragtet.

Staben i »husetaten« samt folkene i herskabsstalden stod i daglig nær kontakt med herskabsfamilien. Her blev ydet personlig opvartning og røgtning af de fornemme ride- og køreheste; i forhold hertil stod de øvrige ansatte fjernere. Administrationen og driften af jordegodset, – både det, som hørte til slottet, og det, som var henlagt til bøndernes brug, berørte egentlig ikke grevskabets besidder meget i det daglige. Det samme var tilfældet med driften af park og have, gartneri, fiskedamme, jagt- og skovvæsen m.m. Det var alt sammen overladt til kompetente personer, der modtog direktiver fra godskontoret og fik deres rapporter og regnskaber gennemset og kontrolleret i årets løb af godsforvalteren.

For de sagers skyld kunne den grevelige familie udmærket være fraværende i lange perioder, og brugte man ikke at begive sig til udlandet, som på Gyldensteen, så var det under alle omstændigheder almindeligt, at man opholdt sig flere måneder ad gangen i hovedstaden. I vinteren 1801 begav baron P. A. Lehn til Hvidkilde sig for eksempel til København med datter og barnebarn og bragte fire af Hvidkildes faste tjenestefolk med sig; – de kom derfor ikke med på listen, da der i februar samme år blev holdt mandtal på Hvidkilde slot.

Hvad skitsen fra Gyldensteen (nr. 1) angår, må det tilføjes, at den alene demonstrerer, hvad der brugtes af folk ved slot og nærmeste omgivelser. Et fuldstændigt billede af arbejdskraften i forbindelse med grevskabets administration og drift ville vise et vældigt net af betroede folk; forvaltere og underforvaltere, forpagtere og underforpagtere, hver især med egne tjenestefolk, fordelt på 3 eller 4 andre hovedgårde, der også hørte under grevskabet. Omkring 1800 var der således tale om Oregård, Hugget, Uggerslevgård og det Lykkesborgske gods; – få år efter kom der nok et par hovedgårde til. Fra Gyldensteens godsadministration (gods-kontoret)

SLOTSADMINISTRATION PÅ GYLDENSTEEN ca. 1800.

udgik der med andre ord tråde til ethvert sted, hvor dele af grevskabet udgjorde et underafsnit af helet.

Skitsen fra grevskabet Muckadell (nr. 2) afspejler netop et sådant forhold: Hovedgårdene Brobygård, Gelskov og Ølstedgård udgør sammen med yderligere »udenværker« miniaturebilleder af strukturen ved den grevelige residens, Arreskov.

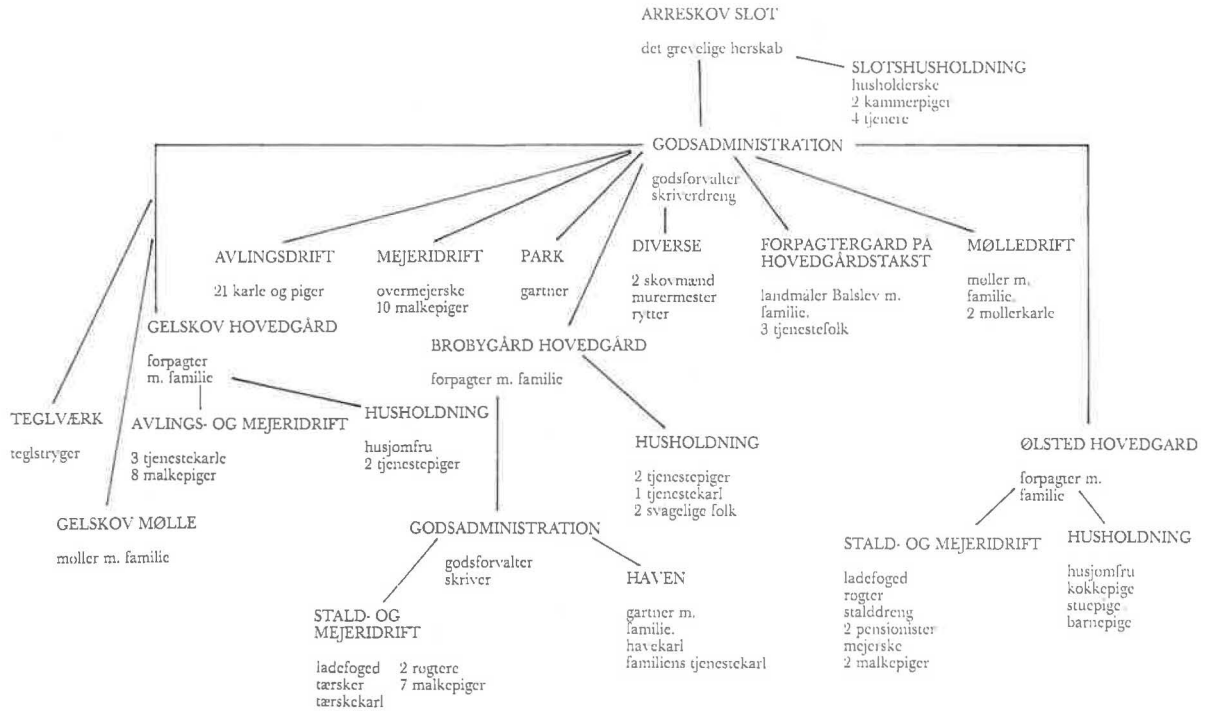
Selve »husetaten« var opdelt i flere afdelinger overensstemmende med herskabernes interesser og familiens størrelse og sammensætning. Hvis der var småbørn, indrettede man eventuelt et nurseri bestående af guvernante, amme, barnepiger og måske en sy pige, der udelukkende skulle fremstille og vedligeholde børnetøjet.

I højfornemme huse ansatte man »professionelle« barneplejersker, men under mere beskedne former klarede man sig med en »lillepige« og en »storepige« til børnene. Lillepigens var gerne en ukonfirmeret tjenestepige.

Udvalget af personer, som opholdt sig i huset med henblik på børnenes og de unges undervisning, var undertiden ret specielt: Sære enspændere, emigranter, familieløse gammeljomfruer eller afdankede militærpersoner. I nogle tilfælde indtog de en familær stilling; visse af dem boede nærmest på nåde og uden løn hos herskabet imod at sørge for børnenes sprogundervisning eller imod at lære dem sang, dans eller musik.

Der var naturligvis lige så ofte tale om regulære kontraktlige ansættelser, og ikke sjældent skulle disse informatorer opfylde nogle funktioner, der gik et godt stykke ud over børneundervisningen. Greven af Langeland, »Generalen«, holdt for eksempel alene for sine egne brændende interessers skyld ikke mindre end 5 musikanter og en såkaldt musikdirektør på samme tid, – endvidere havde han en kunstmaler hos sig for at stimulere kreativiteten på Tranekær slot og slotsteater. Der er lignende eksempler fra andre steder; i det hele taget var der tilsyneladende en sværm af inden- og udenlandske informatorer, teaterfolk, musikalske hovmestre, ballet- og dansemestre på de fynske godser.

Under mere beskedne forhold hyrede herskabet en ung teologisk student fra hovedstaden til at undervise. Johan Lange på Rødkilde, der havde 43 tjenestefolk i sit brød, ansatte netop en 22-årig studiosus theologiae. Han fik egen bolig og skulle påtage sig grundundervisningen for familiens 6 børn, der var i alderen fra 6 til 18 år. Undertiden indrettede

man sig så praktisk, at den lokale præst slog sig sammen med herskabet om at holde lærer til deres afkom.

I den personlige tjenerstab kunne der endelig også befinde sig en privatsekretær for godsets ejer; vedkommende blev også brugt til at holde styr på husbiblioteket. En »frucpige« blev eventuelt holdt af godsejerinden til hendes egen opvartning, og til de unge døtre fandtes »frøkenpige« eller »frøkenjomfru«. For eksempel var den 23-årige Ulrica Sophia v. Bülow og den 22-årige Eleonora Catrina Maria v. Erreboe, der blev opdraget hos kammerherre Rosenørn på Ulriksholm, udstyret med en såkaldt frøkenjomfru på 21 år.²

Kammerjomfruer, lakajer, tjenestepiger, husholderske, kok, taffeldækker og herskabskusk tilhørte i reglen den del af staben, der boede på selve slottet eller herregården. De var klemte ind på bitte små kamre og i portværelser i praktisk nærhed af køkkenregioner og folkestuer, særligt betroede funktionærer blev dog udstyret med flere værelser eller ligefrem med en slags lejlighed med egen indgang. Hos »Generalen« på Tranekær slot nød taffeldækkeren for eksempel denne ære. Forinden havde han tjent greven i mange år som tjenerdreng og tjener af 2. og 1. grad. Med stillingen som taffeldækker kom han i en årrække til at forvalte et vigtigt område.

I flere henseender var denne mand for resten temmelig usædvanlig. For det første var han mulat eller neger, hvilket faldt godt i tråd med hans høje foresattes hang til det opsigtsvækkende og fremmedartede, for det andet var han åbenbart en slags samler, og han efterlod sig mange værdifulde effekter. Taffeldækkeren forblev ungkarl alle sine dage, men han havde en vid kreds af venner og bekendte, og han fik sat mindst to sønner i verden med lokale pige børn fra Nordlangeland.

Det var en almindelig betingelse, at det tjenende herskabspersonale skulle være fri og ugift for at få logi og kost året rundt på selve hovedgården. Husholdersken, kammerjomfruen eller lakajen viede som oftest hele livet til deres tjenende roller og forblev hos herskabet i forvisning om, at man ville sørge rimeligt for dem i deres alderdom. Dette gensidighedsforhold forklarer for en del, hvorfor der optræder forskellige »pensionister« i staben af folk.

Uden en dygtig administrator kunne det økonomiske grundlag – blandt

andet for at føre et strålende herskabsliv, ikke opretholdes. Her kom godsinspektøren/godsforvalteren ind i billedet som en meget betydningsfuld person.

Manden til denne post blev valgt med omhu. Som oftest gik der lange forhandlinger mellem kandidat og godsejer forud for ansættelsen. Man drøftede indgående, hvorledes arbejdsinstruksen skulle formuleres, og den vordende forvalter blev eventuelt sat til at udarbejde en slags arbejdsbeskrivelse, der kunne være grundlag for den færdige forvalterinstruks. Mange forvaltere kom fra familier, hvor man i generationer havde haft tilknytning til godsdrift på en eller anden måde. Karriereforløbet for en mand af et sådant »godsforvalterdynasti« var typisk følgende: Ansættelse hos fader/brøder/onkel, der selv var godsforvalter, som skriverdreng og medhjælp fra 12 til 17 årsalderen, herefter status som godsskriver (skriverkarl) ved samme godsforvaltning, hvorpå man prøvede kræfter og fik bredere erfaringsgrundlag ved at gå i tjeneste nogle år på et fremmed gods-kontor, på den kongelig amtstue eller hos amtmanden. Omsider var tiden moden til at søge en selvstændig forvalterstilling, og ikke sjældent vendte kandidaten tilbage til sit første lærested for at komme i betragtning ved næste godsforvalterskifte. Det var ikke usandsynligt, at den tiltrædende godsforvalter ville gifte sig med sin formands enke.

Forvalterens kontaktflader til omverdenen var ret brede, eftersom det ikke kun var spørgsmål om godsets interne forhold, han skulle bestride; et godskontor måtte stå i stadig kontakt med en række offentlige myndigheder, såvel lokale som centrale.

Med tiden fik forvalteren en vis rutine i at styre efter sin tids politiske og økonomiske signaler, og ikke mindst opnåede han en ret god juridisk indsigt ved at være godsejerens faste repræsentant udadtil. For eksempel optrådte han som herskabets og godsets forsvarer i alle spørgsmål på tinge, og han kunne med årene blive en dreven sagfører. Det var derfor ikke underligt, at mange forvaltere fik bevillinger til at optræde som prokuratorer indenfor nærmere fastsatte rammer.

Forvalterens vigtigste opgaver var at varetage godsejerens traditionelle pligtforhold til de statslige myndigheder. Hermed forstås, at han skulle sørge for skatternes rettidige indbetaling fra godset til den kongelige amtstue. Han skulle også sørge for godsets bestemte leverancer af fourage til de kongelige kornmagasiner, for præsentation af soldateremner på de

regelmæssige sessioner, for førelse af reserveruller over godsets unge mandskab, for præsentation af stykheste til militæret osv.

Omgangen med de store pengesummer i administrationen krævede en mand af solid støbning; helst skulle han også stille kaution på flere tusinde rigsdaler for at komme i betragtning som forvalteremne. Det var før set, at en og anden godsforvalter pludselig var borttrømt med pengekasen, eller at han havde begået underslæb i årevis, eller at han var afgået ved en brat død, før der var gjort rede og regnskab for en længere periode. Da forvalter Kamp i 1795 blev ansat ved stamhuset Erholm-Søndergårde, krævede herskabet for eksempel kaution af ham på 2.000 rdl., hvad der netop skete med henblik på sikkerheden »for de anbetroede oppebørsler«, såfremt Kamp »noget efter sine regnskabers erlæggelse skulle blive sit herskab skyldigt«. Som kautionister for forvalteren optrådte C.A. Rantzau til Rosenvold, tillige ejer af Brahesborg og et par andre fynske hovedgårde, samt sognepræsten hr. Bech i Gamborg.

Kamp døde i forvalterstillingen i 1813, og hans efterfølger, Selmer blev stillet overfor et kautionskrav på ikke mindre end 6.000 rigsbankdaler i sølv.³

Godsforvalteren sad som en vagtsom edderkop midt i sit spind for at give agt på ethvert signal, der ville nå ham ad de forskellige forbindelseslinier til omverdenen. Forvaltertypen kan i øvrigt også sammenlignes med et mangelhovedet uhyre, for her finder man som oftest en sand ophobning af poster eller stillinger, så det bliver vanskeligt at gennemskue, hvornår personen optræder i den ene eller den anden rolle. Forvalter Kamp på Erholm-Søndergårde kan godt illustrere dette forhold. Kamp bestred på én og samme tid følgende poster: Inspektør for grevskabet Wedellsborg, godsforvalter ved stamhuset Erholm-Søndergårde, avlingsforvalter for en af hovedgårdene sammesteds, hollænderiforpagter for stamhusets mejerier, kystbefalingsmand og landvæsensinspektør.⁴

Vi kan her kun nå at komme lidt rundt om enkelte typer fra godsernes funktionær- og tjenerstabe. – Om gartneren kan det eksempelvis siges, at han ofte havde en stor flok folk at disponere over til pasning af park, have, »driveri« eller orangeri. Nærmest hos sig i varig tjeneste havde han eventuelt en såkaldt humlekarl, en urtegårdsmand og et par drenge til oplæring i faget. Men hertil kom godsets husmænd og deres koner, hvoraf mange

var pligtige til at gøre ugedage i herregårds-haven, eller også gik de regelmæssigt i dagleje i godsets gartneri.

Gartneren på Hagenskov forbrugte således i den travle forårstid ikke mindre end et halvt hundrede husmænd og daglejere pr. dag. Lugearbejdet blev udført af godsets kvinder, og i den frodige tid fra juni til september vrimlede det med lugekoner omkring slottet.⁵

Jo længere ude i systemets periferi man som tyende befandt sig, jo hyppigere flyttede man formentlig omkring. Der var ret stor mobilitet blandt røgttere, staldkarle, malkepiger og andre folk, som arbejdede på avlingsdriften; man tog fra et halvt – til få års tjeneste hvert sted. Men naturligvis var der også undtagelser og forskel på folk indenfor disse grupper. Når herskabet på Hagenskov for eksempel bekostede rejse og ophold til en af sine staldkarle, så han kunne komme til det sjællandske Giesegård for at lære rundharvning, var det næppe meningen, han skulle opsiges sin tjeneste meget pludseligt derefter.⁶

Der var flest folk i fast ansættelse på hovedgårdene i januar kvartal, og færrest i sommermånederne. Forskellen fremkom dog i hovedsagen ved, at godsadministrationen hver vinter hyrede et helt sjak af unge karle til at tærskes; som oftest fandt man dem i Jylland, og de brød op igen, når opgaven var fuldført.⁷

Tyendets almindelige mobilitet kan illustreres af personen Niels Fynbo, der var staldkarl på Valdemars Slot omkring 1800: Han blev født af indsidder-forældre i Gislew Holme omkring midten af 1700-tallet. Samme sted blev han døbt, voksede op og blev konfirmeret. På et tidspunkt døde faderen, og efter at han var draget hjemmefra, holdt han tilsyneladende ikke kontakt med hjemmet, for i 40-års-alderen havde Niels Fynbo ingen anelse om, hvorvidt hans moder stadig var i live.

Som 7-årig kom han første gang i tjeneste, nemlig hos en gårdmand nær barndomshjemmet, der holdt ham i 5 år. Efter konfirmationen skiftede han til en anden gårdmand også på hjemegnen og blev der 5 år. Herpå fulgte 2 sommersæsoner som arbejder ved Lykkesholms teglværk, og i denne periode giftede han sig med en pige fra egnen; han boede hos konen i vinterhalvåret, men vist nok på teglværket om sommeren.

Næste station for Fynbo var tjeneste hos »Jomfru Brandt'erne i Svendborg«, men her var han blot i dagleje et halvt år, hvorpå han fik tjeneste en vinter hos en gårdmand i Bjernemark. De følgende 3 år var han et år

ad gangen hos gårdmænd på Tåsinge – i Strammelse og Knudsbølle, og endelig havnede han efter 7-8 forskellige tjenester og i en alder af 37 år på Valdemars Slot.

Konen havde fulgt ham, og familien var undervejs kommet til at omfatte 4 børn. Niels Fynbos livsbane er herefter så godt som ukendt, men om hans person indtil 40-50 års-alderen kan der yderligere siges, at han ofte drak sig beruset, selv under arbejdet, at han efter naboers og bekendtes opfattelse var løs i sin tale, snaksom og lidt nedvurderet – dog uden at man med føje ville kalde ham »ond« eller »liderlig«, som det blev udtalt. Han var i god kondition og kunne, når han ville, klare ethvert hårdt arbejde, – og han var ret fattig. Skudsmålene fra hans tidligere tjenester og fra præsten, der konfirmerede ham, var dog langt mere positive end det, folk sagde om ham på Tåsinge. Niels Fynbo kom for skade at stjæle lidt tøj, der hang til tørre i en have, en aften, han ikke helt ædruelig gik ad vejen til sin bolig. Det kom der en større sag ud af. Han mistede arbejdet på slottet, og enkelthederne om hans skæbne kendes fra tingbogen, fordi han kom i konflikt med loven.⁸

Indtil Niels Fynbo fik et afbræk i »karrieren« ved at blive dømt som tyv og anbragt i Odense Tugthus, var han medlem af en stab ved Valdemars Slot, der udgjorde ikke mindre end 96 individer.

Skønt husholdningen hos kammerherre Frederik Juel i sig selv var beskeden, da kun kammerherren og et par børn opholdt sig på slottet, så kunne det samlede folkehold næsten hamle op med de storslåede forhold hos greven af Langeland.

Man holdt tjenende ånder til snart sagt alle tænkelige opgaver. Der var natvægere, postbude, rottefængere, skraldemænd, brandhuggere, svinedrenge og hønsepiger. Når der fandtes slotskirke, krævedes der naturligvis blandt andet en bæltræder til orglet og mindst én organist samt forskellige andre mere ydmyge kirke-funktionærer. På Hagenskov havde man for eksempel en bestemt kvinde til at »fej og rengøre de herskabelige kirkestole i herskabskirken«; hun var for resten samtidig »forstanderinde« for det af godsejeren oprettede hospital (fattighus).¹⁰

Kammerherre Juel havde en stribe håndværkere i fast ansættelse til at vedligeholde de mange bygninger og det omfattende materiel. Staben bestod af muremester, kalkslager, rendemester, glarmester, smedemester med svend, sadelmager og bødker; hertil kom af andre fagfolk

blandt andet en såkaldt kirurgus, der øjensynlig skulle fungere som læge for godsets beboere og en såkaldt doktor, der vist nok var dyrlæge, og endelig var der kontraktligt ansat en jordemoder.¹¹

Men der var flere måder at indrette sig på med håndværkere og fagfolk. Nogle steder brugte herskabet bestemte personer år ud og år ind, men således at de kom, når der var brug for det, fra den nærmeste købstad, hvor de i øvrigt drev deres profession, og deres arbejder blev betalt efter regning. Denne løse tilknytning foretrak man for eksempel på Hagenskov, hvor håndværksfolk – især smeden, kom rejsende fra Assens utallige gange i årets løb, medens en mand som skorstensmester Kurtze kunne nøjes med at indfinde sig en gang månedlig for at feje og rense slotets og udenværkernes skorstene og kaminfyre.¹²

På Erholm foretrak man derimod en fast kontraktlig ordning og havde detaljerede skriftlige aftaler ikke blot med murer, smed eller teglstryger, men også med rottefænger, brandsprøjte-vedligeholder, dyrlæge og prokurator.

Man kontraherede blandt andet i 1789 med »kgl. majestæts under- og oberprokurator i Danmark, Hans Jørgen Hansen« efter et entreprise-princip, som godsledelsen benyttede i en række andre ansættelsesforhold: For en gage på 25 rdl. om året forbandt Hansen sig til at »udføre alle de processer og sager med stævninger, indlæg, vidneføringer osv., der udfordres i en proces, og at føre enhver sag med største nidkærhed på kammerherre Cederfeldt de Simonsens vegne«. De 25 rdl. skulle godtgøre ham al tænkelig umage, som det hed, – altså også prokuratorens rejser, fortæring, møder og skriverier fra sag til sag. Når Hansen alligevel kunne nøjes med denne relativ beskedne gage, skyldtes det, at den foretagsomme mand også havde andre jern i ilden. Han bestred blandt andet funktionerne som landvæsenskommissær, som birkedommer ved Gyldensteen og som skriver for fru Levetzau på Billesbølle. For øvrigt blev han med tiden justitsråd og stod omkring 1810 som ejer af herregården Bramstrup.¹³

Handelsfolk og håndværksfolk i købstæderne trivedes særlig godt, når der lå et storgods i oplandet. Måske havde det ikke været muligt for købmand Schmidt i Assens at have 5 tjenestefolk foruden 2 læredrenge i sit brød, uden en kunde som Hagenskov slot og gods. Husjomfru Birch afgav i årets løb en strøm af bestillinger på eksotiske krydderier og andre kolonialvarer til slotshusholdningen, og alligevel var dette kun lidt i for-

hold til det grovere sortiment, der blev indkøbt til godset hos Schmidt. På årsbasis kunne købmanden regne med at omsætte for ca. 1.500 rdl. i vare salg til Hagenskov.¹⁴

De private godser fyldte godt i landskabet – også når det drejede sig om forbrugende enkeltindivider. I Viby sogn på Hindsholm var for eksempel mere end en trediedel af samtlige sognets indbyggere (børn medregnet) knyttet til sognets hovedgårde i et eller andet ansættelsesforhold: På Hverringe udgjorde herskab og tjenerskab tilsammen 79 personer: på Brolykke var man ialt 44, og endelig var der 42 på Bøgebjerg; disse småsamfund øgede omsætningen og holdt hjulene igang.¹⁵

Noter

Denne artikels generelle udsagn hviler på undersøgelser af folkehold og regnskabsførelse på følgende godser:

Brolykke, Bøgebjerg, Dallund, Egelykke, Egeskov, Erholm-Søndergårde, Gyldensteen, Hagenskov (Frederiksgave), Hvedholm, Hverringe, Hvidkilde, Juelsberg, Krumstrup, Muckadell, Rødkilde, Scheelenborg, Skovsbo, Skovsgård, Tranekær, Tøjstrup, Tåsinge, Vejrupgård.

1. Gyldensteen godsarkiv: Diverse korrespondancesager ca. 1839 – ca. 1923. Skr. 5/3 1836. 13/12.
2. Folkefortællinger 1801 fra Rødkilde og Ulriksholm.
3. Erholm-Søndergårde godsarkiv: Sager vedr. personalet m.v. 14/5.
4. S. anf. note 3.
5. Frederiksgave (Hagenskov) godsarkiv: Godsregnskaber 1798-1800.
6. S. anf. note 5.
7. Frederiksgave godsarkiv: Godsregnskaber 1798-1800, heri fortegnelse over ekstraskatteydere 1798/99.
8. Tåsinge birkedommers arkiv: Politiprotokol: indførsler omkr. 1800. Tåsinge godsarkiv: Godsregnskaber ca. 1800.
9. I en af museumssalene på Valdemars Slot ses en planche, der illustrerer strukturen i folkehold og godsadministration på stamhuset Thorseng omkring 1800.
10. Frederiksgave godsarkiv: Godsregnskaber 1798-1800.
11. Udstillingsplanchen s. anf. note 9.
12. S. anf. note 10.
13. Erholm-Søndergårde godsarkiv: Sager vedr. personalet m.v. 14/3.
14. S. anf. note 10.
15. 1801-folkefortællingen.